

IV

EPILOOG

VERZET TEGEN HET LUCHTLEDIG

I

Door een morgenkoel laaggebergte snelt de trein Zwitserland binnen. Een verrukkelijke voorjaarswind, zoel en heftig als een zeewind, stroomt door het neergeschoven coupé raam op mij toe. De zon vonkt in het trillend metaal; bloeiende boomgaarden schuimen wit en jubelend voorbij. De dalen, klein nog en intiem, zijn onvergetelijk liefelijk. Ik buig mij uit het raam; de wind rukt en grist door mijn haar. De trein klimt; de wielen zingen in zachte lichte cadans. In een bocht zie ik hoe moeiteloos en zwierig een Zwitsersch bergtreintje het hooggebergte binnensnelt; hoe geheel anders dan in Italië, waar de trein venijnig grommend langs de rotsen raast.

Heel in de verte, boven een langzaam schuivend grijs bergmassief, flonkert, als een matte edelsteen, de eerste sneeuw.

Dit is een andere wereld dan ik lang kende. Bergen sluiten niet in, gelijk de tergende heuveltjes die in Limburg elk vergezicht dwarsboomen (zonder ooit zelf vergezicht te zijn); bergen beuren gansche oppervlakten van de aarde — horizonten ver — als wonderlijke panorama's naar den hemel. Zij kennen niet het stuursch verweer van een Nederlandsche vlakte waar elk vergezicht, nog voor een nabije horizont, in grijze nevel vervaagt; waar enkele huizen

reeds voldoende zijn om een uitzicht te versperren en een plotselinge dwarse dijk de wereld definitief coupeert. Hier, tusschen deze bergen, is alles, van aarde tot hemel, een heldere openheid. Hier trekt de zon geen dampen uit een drassigen grond. Hier is alles rots, zon, kracht; licht, hard, klaar; vreugde en vruchtbaarheid, verte en rust, rust en verte. — En terwijl mijn blik langs de machtige stilte der bergcontouren dwaalt, onderga ik, als voor het eerst, een gevoel van onbegrensde ruimte.

Deze openheid is de eenvoud, de goedheid en blijdschap der bergen.

Ook het leven, denk ik, moet hier simpeler, vrijer, blijmoediger zijn dan bij ons, minder zwaarwichtig. Sterker, zuiverder ook. Het leven gebeurt hier tegen een achtergrond van een grootsche, prachtige aarde; het menschelijke wordt hier herleid tot zijn ware proporties. In Holland niet. In Holland staan menschen en dingen zonder fond: op zichzelf: zelfvoldaan en overgewichtig; en het leven is er vaak (meestentijds?) als het landschap wanneer men er met de trein doorheen snelt: voortdurend en onrustig verschanst, kribbig, zonder glimlach en zonder overgave. Neerdrukkend. Drenzerig als zijn nevels.

Dan, bij Luzern, wordt het landschap een ongemeen grootsch schouwspel; plotseling rijzen de bergkammen geïsoleerd en eenzaam omhoog. Tot dan toe was het een liefelijk en eindeloos genuanceerd in elkander overvloeien en samenvloeien van bergen en dalen. De toppen gingen schuil in groene wouden en schenen, met de bloesemende dalen, de gehuchten, de kleine glooiende

weiden en het bergbeekje, dat door zijn grillige bedding omlaag jaagt, enkel bloei, jeugd, kracht, een joyeuze vruchtbaarheid en simpele rust. Bij Luzern wordt dit anders; bij Luzern boren de bergkammen met hun bitse, duistere kloven zich loodrecht en vijandig omhoog tot waar geen plantengroei meer mogelijk is; bosschen verschrompelen tot nietige vlakken, vlekken; hooger woekert een grauw mos nog een wijle dor en hardnekkig voort: een laatste, doffe vegetatie die als een ziekte is. Weer hooger is alles barre rots. Eeuwenoude rotsgevaarten torenen in de middagzon: ontoegankelijk en eenzaam. Er is geen deelhebben aan de aarde, aan de vreugde van het dal beneden. Terwijl de dalen zich van lente tot lente onstuimig vernieuwen, is dit een wereld van steen en sneeuw, sneeuw en steen, steen en stilte: eenzaamheid die zich niet meer herneemt.

En toch, — tegen het wolkenloos azuur van een lentehemel wordt het grijs der rotsen in de zon een bijna breekbare, weerlooze teederheid, en de verre, zuivere sneeuw, langzaam glooiend, zacht glinsterend over de hoogste toppen, schijnt een uiterst stil en uiterst klaar pianissimo dat ver van de aarde den hemel bereikte, — een schooner, zuiverder jubelen dan de jonge, verrukte overmoed der aarde beneden waarmede het geen gemeenzaamheid kent (en toch, in één diepe rust, vereenigd bleef).

Een berg is zoo menschelijk. Een berg is als een levend wezen. Een berg schijnt gevoelig voor de minste wisseling die zich in het daglicht voltrekt. In den ochtend kan hij zoo licht en zwierig naar den hemel opzwaaien, — doch

het zonlicht trekt weg, flank na flank, en het is alsof plotseling alle verholen en verbeterden pijnen eener eenzaamheid van eeuwen een voor een zichtbaar worden. En eensklaps — verduisterd nu — is hij enkel aarde, aarde die loodkleurig tegen den hemel revolteert, een trotsche somberheid die nooit verhooring vond, een revolte die nooit gebroken, een honger die nooit gestild werd. Doch tegelijk blijft hij gehuld in een vreemde, angstwekkende rust, een rust van aarde tot hemel, een stilte van eeuwen; een stilte, die alles weet en alles leeft, en toch door niets meer beroerd wordt, die alles van zichzelf vrijgeeft, en altijd in een ontoegankelijk zwijgen verraadseld blijft. Er is een trots, die niets verborgen houdt, omdat een spreken geen zwijgen verbreekt; maar een berg is als een mensch, die in verder werkelijkheden dan zichzelf verloren is, en die zich het schoone verraad van zijn oogopslag niet bewust is.

Een berg is een zoo immense rust, eenzaamheid en honger boven de paradijzen aan zijn voet, dat men vermoeden gaat waarom God eenmaal de wereld der menschen vergeven zal.

In Holland ontwaarde ik, hoe goed en grootsch de hemel is; hier zie ik hoe goed en grootsch de aarde is. Déze aarde bemin ik. Dit is de rust, de stilte, waaraan ik vaak, ver van hier, gedacht heb. Nergens voelde ik mij gelukkiger.

Nergens?

De trein gromt nu door het zwarte, koude hart van de St. Gothard, en wij zijn geheel in deze wereld opgenomen. Het heden van mijn land vervreemdt onherroepelijk, en ik heb het gevoel, eindelijk, vertrókken te zijn.

„Maar wij vertrekken nooit”, zong een wijs meisje, en inderdaad, deze rust zal nooit onze rust zijn.

Schuin tegenover mij zit een nog jeugdige Hollandsche dominee met zijn vrouw. Al de gewetenskwellingen, de duizend en een levensangsten en de duizend en een doodsangsten van een gesarde jeugd stonden op zijn nog jong, bleek, pafferig en passieloos gezicht te lezen. Met moeite beheerschte hij in de lange, donkere tunnel zijn doodsangst dat het berggevaarte boven zijn hoofd een kleine knicks zou kunnen maken, eventjes zou kunnen doorzwikken en ons dan voorgoed zou verdelgen ('n mogelijkheid die natuurlijk niet is uitgesloten). Hij keek als een voortvluchtige rat die reeds op de punt van zijn staart is getrapt, en, onherroepelijk vastgeklemd, elk oogenblik het vlijmscherp metaal verwacht dat kop en lijf vaneensplijt. Zijn zooveelste overbodige nachtmerrie wellicht. Maar zijn hand zocht beveiliging en rust in de hand van zijn vrouw, en stellig was dit een reëler toevlucht dan het gebed dat hij met gesloten oogen en half openhangende mond trachtte op te roepen.

Wanneer wij de St. Gothard verlaten regent het. Kort slechts. Doch de bergen gaan schuil in een grijze, zwaar-moedige regen-nevel, zooals de Noordzee soms op grijze, stille herfstdagen. — Later klaart de lucht weer op, de wolken breken open, maar de zon is aan het ondergaan. De bergen zwijgen somber in den naderenden avond. Het is alsof men een altijd aanwezig en ontweken verleden voelt naderrukken en uitspraak eischen over de vele eeuwen

dezer wereld, — eeuwen, waarin de mensch alleen met zichzelf was. . . .

* *
*

In Lugano, waar wij een nacht zouden overblijven, brengen wij den avond door op een bank aan het meer, onder het lage loover van de boulevard. Vandaar volgen wij de pantoffelparade van burgers, toeristen, jongens en meiden die allen proper en vroolijk op en neer dreutelen. Wij wachten tot zij ons alleen laten. De kleine douarière van altijd en overal, de kleine douarière in haar zwarte rolstoel, voortgerold door een dame van gezelschap die een tiental jaren jongere editie van de zwarte douarière schijnt, is de eerste die aan ons verzoek gevolg geeft. Geleidelijk aan verdwijnt ook de rest. Eerst diep in den avond is het meer aan ons.

De stilte geurt koel als een opengesneden vrucht. De donkere bergplateaux rond het meer staan zoo zachtmoedig en verzoend in de vrede van den avond, dat zij mij doen denken aan de berg Horeb toen Abrahams zoontje spelend dalwaarts keerde. 'n Matte glanzing glijdt over het donkere meer. De stilte van het water is dieper, geheimzinniger en grondeloozer dan de stilte van den avond. Een roeiboortje nadert. Zacht plassen de riemen door het water dat nauwelijks en langzaam beweegt. Onhoorbaar glijdt het vaarttuigje voorbij en verdwijnt weer in de duisternis. Ik denk aan de nachten waarin de maan wit en steil boven de Alpenmeren klimt, en de bergen zwart-blauw in het koude maanlicht staan; aan de vele nachten hier, die ik nimmer zal zien, aan een heimwee, dat mij niet vrijgeeft.

* *
*

Den volgenden ochtend brengt ons een klein tandradspoortje van de beneden-stad naar het station. Het is een onberispelijk dingetje, 'n soort openlucht-liftje dat langs een schuine helling opwaarts schuift. Het heeft iets Gooisch over zich. Het gezelschap om mij heen evenzoo. De menschen lijken keurige forensen uit de buurt van Baarn. 'n Hekje schuift klepperend dicht en ijselijk langzaam stijgen wij omhoog. Het is alsof wij doodvoorzichtig worden opgeheschen, en men krijgt een onbeschrijfelijk gevoel van eigenwaarde. — Is het om de verhoudingen zuiver te stellen? Al stijgende overweeg ik een langgerekt toet-toet te laten hooren. . . . Maar hoe is een mensch? Hij overweegt zooveel waaraan hij nooit uitvoering geeft, gelijk hij zooveel uitvoert wat hij nooit overwogen heeft. Enfin. Punt. Boem. Boemelepoem. En plotseling stappen wij uit op het perron van het station. Aardig niet? Voor een aardiger verrassing kan een zoet tandradspoortje toch al niet zorg dragen.

Even later strekken wij onze ledematen uit in den trein die ons naar Florence voert, en van Florence naar Pisa. — Is er iets beters dan zijn ledematen uitstrekken? Het is alsof men zich uitstrekt (uitrekt) over zijn eigen leven.

2

Pisa. . . . Ja, wat zal ik u zeggen? De toren staat er scheef, dat weet ge, maar nog niet té scheef. Voorloopig bestaat er ook geen kans dat het mirakel in puin valt, want men heeft het abuis onlangs stevig, definitief gefundeerd. Zoo rijde

het zich dan waardig naast de vele andere wonderen van 'n eeuw, die reeds in meerder opzicht de eeuw der gecontinueerde restanten en opnieuw gefundeerde vergissingen schijnt.

En Pisa-zelf? Het herinnerde mij aan die naargeestige dorpjes welke men na den oorlog in West-Vlaanderen gebouwd heeft en die misschien de meest drukkende herinneringen aan den oorlog vormen. De oorlog kende geen eerbied voor het leven, maar de vrede, die deze West-Vlaamsche dorpen herbouwde, kende hem al evenmin, nog minder. Pisa is volkomen karakterloos, en de stilte is er beklemmend. De zon brandt op de hobbelkeien der leege straatjes en te samen vormen deze straatjes met hun stilte en hun zon het vaal en horribel slot van een historie van eeuwen.

Plotseling, grootsch en prachtig, rijst daar dan de kathedraal voor u op, en niet zonder eenige verbazing vraagt men zichzelf af: hoe komt déze kathedraal bij dít plaatsje. Maar de kwestie is: het Pisa van deze kathedraal is reeds lang van de aarde weggevaagd, en ook de kathedraal had weggevaagd moeten zijn. Maar ze is blijven staan, — zooals er soms van een opgebroken kermis een tent blijft staan op een pleintje, dat zelden armoediger scheen dan met die ééne, doelloos-achtergebleven tent.

Het was echter in de doopkapel van deze kathedraal, dat de koster ons op het laatste wonder onthaalde. Wij stonden in een groote prachtige ruimte en bewonderden wat er in het heden zoo vaak alleen te bewonderen is: een ver verleden. Eensklaps zond des koster's mond een helder hi-ha-ho naar het hooge koepelgewelf, en als bij tooverslag ont-

ketende zich daar een eindeloos en heidensch gerebbel, juist alsof de recreatie-zaal van de dames-hemel was opengegaan en het vrouwvolk zich naar buiten perste. — Waarlijk, er is niets verbluffender; het lijkt op een gratis toegiftje ('n klein meesterwerk) van den achtergebleven spullebaas. Ik heb er onbedaarlijk om staan lachen, en heel de recreatie-zaal hinnikte onmiddellijk met mij mee. — Laat u, als gij te Pisa zijt, dit wonder niet ontgaan! Als dan de koster zijn fooi heeft opgestreken, trekt hij zich bescheiden (en met een wereldwys glimlachje) terug: ge moogt het spelletje dan zelf nog enkele oogenblikken naar harte-lust en zonder gêne voortzetten. Ik heb het ook gedaan. Ik heb een deur dichtgeklapt, en onmiddellijk sloegen minstens honderd hemeldeuren op slot (maar dit deed ik toch waarlijk niet om de bedrijvigheid der Kerk te illustreeren).

Zoo ziet ge, ook wij hebben nog onze geheel unieke contacten met den hemel.

Maar kom, daar is de koster weer, en hij suggereert u duidelijk dat ge nu weer moet inrukken. Voor andere mystici met fooien.

3

Pisa, Pontedèra, Empoli. Hier moeten wij overstappen op een dwarslijntje naar Poggibonsi. Een smoorheet locaaltje sukkelt ons gewetensvol de binnenlanden door. Het is Zondagmiddag. Het treintje stopt bij Ponte e Elsa, Granaiolo, Castel Fiorentino, Certaldo: verlaten stationnetjes in de gloeiende middagzon, en van een griezelig-vergeefsche vriendelijkheid soms. Men wordt door eenzelfde (adem-

benemend) gevoel bevangen als wanneer men in de zomerzondagmiddagstilte door Holland boemelt. Eén perronnetje bereidt me het twijfelachtig genoeg sprekend op Breda te gelijken. Breda! Bakken met bloemen en hangplanten. Hoe attent (en bizar) deze herinnering hier aan Holland. — Alleen schijnen mij de plaatsnamen eenigszins welluidender! Als wij in Poggibonsi uitstappen ontlaadt zich de drukkende hitte van den dag in een kort, vehement onweer: witte bliksemflitsen, venijnige, langgerekte donderslagen en een stortregen die meer dan een uur neerstroomt. In ieder geval is het hiermee voor dezen avond definitief met de hitte gedaan.

De bus voor San Gimignano blijkt eerst laat in den avond te vertrekken. Wij missen de animo om nog het dorp in te slenteren, en zoo besluiten wij in het restauratie-zaaltje van het station te soupeeren. Wij verrasten er een vrouw die zich stond te verkleeden en bij onze komst overhaast van achter een scherm de vlucht nam. Als zij verrast was, wij niet minder. Wat kan men in dergelijke omstandigheden beter doen dan met een beminnelijk groetje achteloos en geruststellend suggereeren dat dergelijke zaken ook in het land van herkomst tot de gebruikelijke behooren.

Het maal was overeenkomstig het zaaltje: men bespeurde de nabijheid van een klein (beginnend of bescheiden) toeristencentrum. Dit bespeuren wij ook, als wij plaatsnemen in het busje dat ons naar San Gimignano zal brengen: 'n dorpsch „toeristen“-busje met wat goedkoope, lorrige luxe uitgerust. Mislukt comfort? 'n Halverwege gestaakt tegemoetkomen aan weelde-neigingen? Wij strekken er onze leden uit en wachten geduldig, verveeld, tevreden tot

wij vertrekken zullen. De genoten wijn ontsteekt zachte vonken in mijn binnenste; het is het eenige leven dat ik waarneem, en het is ruim voldoende. Eindelijk vertrekken wij. Het is reeds donker. Ik tel drie passagiers.

Grommend ronkt de wagen door de duisternis over den smallen slingerweg die langzaam, aanhoudend stijgt. De chauffeur bemint een infernaal vaartje. Door het flauwe, schokkerende schijnseltje der koplampen vliegt ons de weg woest (recht of zwenkend) tegemoet: zand, steenen, kuilen, en allerhande glinsterende insecten, die nog een poging doen onze snelheid te ontkomen, verzwelgend. Het busje davert en kreunt. De chauffeur leunt roerloos in zijn clubfauteuil achter het stuur en schijnt ingedommeld; alleen zijn voet en rechterhand schijnen nog flauwtjes bij bewustzijn. Bij een scherpe bocht boren de trillende lichten plotseling fel en ver vooruit, zij zwaaien door een woest genomen kromming langs wegtuimelende boomen, om onmiddellijk daarna weer geruststellend (geruststellend?) te dooven. Ik doorsta vele benauwingen. Het lokt mij nog steeds niet om, als laatste act van mijn leven, met een dom gezicht door wat scherven te hangen. Maar de man achter het stuur blijkt alle situaties meesterlijk te beheerschen.

Met iedere bocht worden stilte en duisternis dieper. Ik geloof niet dat we één levend wezen zijn tegengekomen. Het wordt steeds begrijpelijker dat de vrouw in de stationsrestauratie „publiek” van bloes verwisselde.

Na drie kwartier stijgt de weg onverhoeds steil omhoog; kort slechts. Dan daveren wij een poort onderdoor en een lange, geplaveide straat herinnert ons dat wij op gummi-banden reden. San Gimignano. Als een kameel die

zich opricht neemt de bus de laatste steilte: naar het marktpleintje. Eenigszins beurs stappen we uit. Duisternis omringt ons. 'n Groepje mannen maakt zich sloom uit het donker los en omsingelt ons (zonder veel haast overigens). Volgt, vrij onverhoeds, een belegering van grissende handen als onze koffers te voorschijn komen, en iemand gaat met de laatste (eerste?) buit van den dag strijken. Even later staan wij in de stille, verlichte hal van Albergo Cisterna.

Na al de herrie in het busje zijn deze stilte en dit licht een herademing. Zelden echter heb ik iemand zoo hartelijk en tegelijk zoo uitgesproken onverschillig op mij zien toekomen als de eigenaar van dit hotel toen hij de trap afsnelde om ons te verwelkomen. Na een kort onderhandelen volgen wij hem naar boven, en aan het eind van een lange gang (met onrustbarende olieverfjes) opent de man een deur: dit laatste vertrek wordt het onze.

Door het open raam staar ik naar een glorieuze sterrennacht. Heel in de verte, diep beneden mij, beeft een lichtje. Ik heb het gevoel voor een onmetelijke ruimte te staan. De nacht is diep en geurig van stilte en droomen.

Waar bevind ik mij?

De olieverfjes hebben het mij reeds ten deele verraden: ik bevind mij in een schilderachtig oord....

Den volgenden morgen stoot ik de luiken open op een paradijselijk vergezicht: een eindeloos wijd heuvellandschap in de prille klaarte van den ochtend. San Gimignano

blijkt op een hoogte te liggen die de omtrek mijlen ver beheerscht. De dalen, diep beneden mij, gaan nog schuil in een zilveren waas, stil blinkend in de zon als een zee in de vroegte. Als kleine groene eilanden glooien de heuveltoppen met hun akkertjes en olijven boven het nevel-waas te voorschijn, een teer en ingehouden preludeeren in het zachte zonlicht van den ochtend. Er heerscht een rust en een wijdheid die mij denken doen aan een landschap van Paul Cézanne. Heel in de verte kartelt het ragfijn contour der Toscaansche bergen naar een wolkenloozen hemel.

Dien eersten ochtend besteed ik aan een wandeling rond het stadje, het smalle wegje volgend, dat, nog geen halve meter breed, zich angstvallig tegen de stadsommuring drukt. Bijwijlen gaat de andere zijde van het wegje tientallen meters steil de diepte in. Op de top van deze naieve bergmimiek geniet ik van het onuitsprekelijk vredig geluk dezer aarde. De nevels zijn uit de dalen weggetrokken, de zon verspreidt reeds een brandende warmte, en het landschap is tot in de verste hoeken glashelder zichtbaar: een wemeling van wijngaarden, heuvelruggen, akkers, tuinen met olijven en cypressen, een enkele torenspits met een gehucht, en hier en daar de strakke witte spanning van een wegje dat over de heuvelglooiingen buigt. Op een ver zandpad spelen kinderen; het is alsof ik hun stemmen hóóren kan. De rust van het landschap accentueert zich nog als een vurig bergpaardje met een ratelend wagentje op hooge wielen de stadspoort nadert. Dan vervolg ik mijn weg. Een oogenblik sta ik toe te zien bij de vrouwen, die onder

de oude gewelven van een waschgelegenheid in de rotswand het waschgoed door het water spoelen. De eenvoudige schoonheid dezer gewelven getuigt nog van de aandacht en eerbied, die vroeger eeuwen, ook voor de geringste handelingen des levens, gekend hebben.

Plotseling — waar de stadsmuur één is met de achterzijde van een klooster — hoor ik driftige stemmen: een deur wordt binnenshuis met kracht dichtgesmeten, en op hetzelfde moment verschijnt er een monnik op het balkon. Hij kwam naar buiten met een agressiviteit alsof hij zijn lichaam weer meteen snuivend en brieschend wilde omgooien naar iemand in het vertrek achter hem, maar hij leunt enkel over de ballustrade: zich duidelijk om geen mensch (of landschap) meer bekommerend. Is het de zuiverende inwerking van de buitenlucht? Ik concludeer tot zoo'n „echt-Italiaansche” ruzie, waarvan ik al meerdere malen getuige was, en waarbij geen der partijen zichzelf au sérieux schijnt te nemen (al houdt ge in den beginne uw hollandsch hart eenigermate vast!).

In de nabijheid van een der poorten hakt een steenhouwer aan een kinderzerkje: een klein, simpel geluid, van een weemoedige rust.

Ergens, tusschen het groen in de verte, en bij tusschenpoozen zichtbaar, trekken, met het geduldig beweeg van hun koppen, twee witte ossen langzaam een lagen, zwaarbeladen wagen voort. Langzaam, en zonder inspanning. Zonder inspanning, en toch langzaam....

Deze ochtend heeft maar één accent: van vrede, goedheid en vreugde.

Wellicht is dit dien monnik even te machtig geworden!

Ik begeef mij terug, het stadje in. Het is als uitgestorven in de zon die steil en welhaast schaduwloos op het plaveisel van straten en pleintjes gloeit. Ik loop langs die uitzonderlijk-prachtige toren-architectuur, dateerend uit het grootsbewogen gloriëtijdperk van San Gimignano. Dat is nu al vijf eeuwen, en langer, geleden. Sedertdien is het leven hier wel zeer mild geworden. Het verloopt zonder schokkende gebeurtenissen, in de omlijsting eener natuur die dit deel der menschheid benijdenswaardig bevoorrecht heeft, en tusschen de architectuur van een ver voorgeslacht die zoo schoon is, dat geen generatie er meer iets aan heeft kunnen toevoegen. Het is goed hier te zijn; het is hier ver van de wereld en het heden.

5

Het middagmaal — op de open loggia van het hotel geserveerd — vereenigt mij weer met een stuk heden: de weinige gasten, die de kleine wit-gedekte tafeltjes vereenigd hebben. Het blijkt een aarzelend-internationaal (en overbekend) gezelschap. Er is zoo'n schilder die, naar welk oord ter wereld hij ook op reis tigt, steeds dat zal schilderen, wat hij evengoed thuis had kunnen conterfeiten, en die, als hij Hollander is, onfeilbaar met een Limburgsch landschapje uit San Gimignano huiswaarts keert. Er is een uiterst voorzichtig zich inachtnemend heertje dat op diët leeft (leeft?): een angstvallige zelf-contrôle op een ingebeelde ziekte wellicht. Er is een vader met een zeer langzaam, zeer sereen zoontje: een intelligent knaapje dat na een goed-volbracht eindexamen met papa een kunstreisje mag maken (mogelijk

is het reisje ook een afscheid aan de wereld alvorens een seminarie hem die wereld, bij wijze van spreken, ontnemt); het jongetje is zeer koel en niets schijnt hem iets te zeggen, tenzij de bedachtzame schrandereid die hijzelf bij tijd en wijle zijn vader in het oor fluistert. Er zijn twee gezellige oude dames, nogal dik, en knus weggenesteld in hun wederzijdsche gezelligheid; dit laatste waarschijnlijk als een klein tegenwicht bij hun vreemd verdwaald staan op hun eenigheidje nu zij niet, als andere jaren, met een collectie soortgenooten een gezelschapsreisje (onder artistieke leiding) hebben ondernomen. Er is een Herr Professor: met monocle, geaffecteerd stemgeluid en duidelijk *dédain* in onze richting (een fijn vijandschapje dat men, spelenderwijs, zou willen „afwerken”). Er is een Hollander, een zeer ethische, met beslist ergens in de buurt van Zeist een landhuisje, en heimelijk nudistisch. Er is een tierig, vrijmoedig schilderessje dat zeer in de smaak valt van Herr Professor (onvermijdelijk), en tenslotte is er nog de eigenaar (plus diens vrouw en vriend) van een artistiek foto-atelier hier ter plaatse: drie geduldige Duitschers die alle artistieke pretenties reeds lang overboord hebben gesmeten en nog slechts een kleine losheid cultiveeren terwille van een mogelijke clientèle.

Dit alles zit, praat, staat, eet en lacht tusschen mij en het Toscaansche landschap dat door de roodsteen, verweerde kolommetjes der loggia sierlijk verdeeld wordt, en ik gevoel deze reunie als verre van onaangenaam. Ik verzadig mij aan zon, licht, wijn en vergezichten en houd van alles dat banaal is. Het banale is een houvast (en meer), ook als men het zelf niet meer zóó angeliek en zonder achterdocht leven

kan. Ik houd van een paradijselijk landschap, maar men moet er niet de dupe van worden. Elke verovering kan op een vergissing berusten (en zich dus gevaarlijk wreken). Men moet zich nooit met huid en haar aan één zaak (één waarheid, één schoonheid) overgeven; men moet steeds bereid zijn in haar „tegenligger” plaats te nemen.

Toch voelde ik toen nog niet bewust wat mij hier bedreigde, al had het verweer reeds ingezet.

6

De dagen gaan rustig voorbij. Ik begin het stadje te ontdekken, of juister: ik ontdek zijn architectuur. San Gimignano ontdek ik eerst dagen later.

Dertien torens telt dit plaatsje van nog geen vijfduizend zielen; dertien van de zes en vijftig die het eertijds, in de 13de en 14de eeuw, bezat. Het zijn geen kerktorens, maar vestingtorens, — en deze niet als stadsommuring, maar gebouwd aan de woningen der patriciërs en aan de paleizen der magistratuur. Welhaast zonder enig ornament, hebben zij het uiterlijk van hooge, gesloten kubussen van veertig, vijftig, zestig meter hoogte. Gebouwd op het klein plateau, vanwaar San Gimignano gansch de omtrek beheerscht, maken zij deze vestingstad toch geenszins tot een grimmige maar wél trótsche bevestiging van een wil tot onafhankelijkheid. Zij zijn een zelfbewuste, rustige kracht. Kracht zonder een spoor van bot krachtsvertoon. Zij zijn een dreigement door hun *rust*. Zij schijnen mij méér dreigement dan bijvoorbeeld het Gravensteen te Gent, deze grauwe, verwilderde, ordelooze en verbeterde opeenstapeling van steenen,

torens, muren en schietgaten, en waar men aan iedere steen de verbitterde, moorddadige gevechten ervaart, die het woest en woedend geweld dezer muren hebben besprongen. Het Gravensteen schijnt, als men nauwkeuriger toeziet, berekend op een terugtrekken (naar een steeds hooger gelegen bolwerk binnen deze vesting); San Gimignano schijnt de mogelijkheid van een terugtrekken zelfs nauwelijks te hebben overwogen. Het leefde een héérschen: beheerschen. De eenvoud en rust dezer torens harmonieeren dan ook volmaakt met de architectuur der paleizen, die, uiterlijk zonder veel praal, zonder subtiele détails, een nobele, rustige, zelfbewuste eenvoud bezit. Deze eenvoud gaat gepaard met een bijzondere gevoeligheid voor verhoudingen, welke niet alleen zuivere, maar ook zeer fijne, zeer aparte accenten vindt. De weelde der zalen en van al het inwendige verbaast dan ook geenszins als een tégenstelling; zij bevestigt slechts wat men, buiten staande, reeds vermoedde: de hooge cultuur die aan deze architectuur ten grondslag lag.

Wat in deze trotsche stad verbaast, is de schoone nederigheid der kerkgebouwen én: de harmonie waarin vestingtorens en kerkgebouwen naast elkaar verrijzen konden; wat verbaast is, bij schijnbaar zoo diepe tegenstellingen, deze architectuur uit één stuk, uit één ziel. Ja, dit wekt verbazing, als men eenmaal een weinig heeft verstaan waarvan de vromen, die deze kerken bouwden, spraken. — Vele malen dwaalde ik door de oude kerkjes met hun innige, diepzinnige fresco's, en op een morgen betrad ik de kleine kapel aan de via della Castella. Ik was er alleen in het koele, bevangen licht-leven van de schemering die onder de gewelven hing. Deze gewelven zijn laag en zwaar, en toch

onnaspeurbaar verwant aan de fijne, lichte toets der oude fresco's. Dit is een huis des gebeds, niet slechts omdat het bestemd werd om er te bidden, maar omdat alles wat het hart zou willen zeggen reeds in deze architectuur werd uitgesproken. Men ziet naar de muren, langs de booggewelven, langs de houten zoldering, naar de reeds halfvergane muurschilderingen, naar de heiligen in hun gedempte halftinten, naar een nisje, het enkele kleine raam, het verlaten staand altaar, naar heel deze geheimzinnige milde harmonie van kleuren en verhoudingen om uitgedrukt te vinden wat men zou willen zeggen en bidden. Het is alles de stem van een beschroomd en ootmoedig bidden, van een dankbaarheid en deemoed om een onwereldsche goedheid.

Is het de roerlooze schemering, waarin het zonlicht van buiten nauwelijks en slechts gedempt binnendringt? Is het de doodstille eenzaamheid van deze ruimte? Eensklaps besef ik, hoe zij, die dit poëem van goedheid om hun leven heenbouwden, eenzame menschen moeten zijn geweest; eenzaam om een werkelijkheid die zij kenden, die zij bezaten, en waarvan zij toch, onherroepelijk, gescheiden waren; zooals men het zonlicht bezit, en tegelijk niet bezit, dat door het gesloten raam de kamer binnenvalt en alles in zachte gloed zet. Men zou, bij dit poëem eener onwereldsche goedheid, een bedwelmend zelfbegoochelen kunnen vreezen, een vluchten, ontvluchten naar een illusoir domein van liefde, een eindeloos-verfijnd en artificiëel zelfbedrog, indien dit bouwwerk niet van zóó stil-bloeiend en bezielde leven getuigde: leven zonder angst, zonder beklemming, zonder verdrongenheden, maar bevrijd, zooals de wijze en diepe aandacht voor het leven en de aarde bevrijd kan zijn

en, sprekend, dralend en bevangen, onuitwischbare accenten vindt van ernst, adel en rust.

Dit deemoedig bidden, dit bovenaardsche bidden verbaast naast de prachtige, harde, aardsche trots waarvan deze stad elders getuigt. Men begrijpt niet hoe één tijd, één plaats deze tegenstellingen zoo harmonisch kon samenvoegen; hoe uit een en denzelfden levensgrond deze tegenstellingen konden voortkomen, hoe één gedachtenwereld ze zoo harmonisch kon doen samengaan. Totdat men zich herinnert, dat het in dién tijd was dat Dante leefde, deze (laatste?) synthese en eenheid van natuurlijke en bovennatuurlijke waarden, van wereld-verzaking en wereld-bevestiging, van áárdsche én góddelijke trots. In Dante — „samenvattende epiloog” der middeleeuwen¹⁾ — leefde dezelfde wijsheid (maar hoeveel vorstelijker nog) die het poëem van deze stad in het leven riep. Of omgekeerd: Dante's sublieme manifestatie kon slechts mogelijk zijn omdat het gemeene leven, ondanks alle bederf, nog van deze synthese doortrokken was. Hoe vijandig San Gimignano in politiek opzicht tegenover het Florence van Dante stond, toen Dante als afgezant van Florence het volk van San Gimignano vanaf het balcon van het raadhuis toesprak, moet hij, deze stad aanschouwend, doorheen alle politieke verdeeldheid, de diepe verwantschap met dit volk helder (en ontroerd) hebben beseft. Alsof een en hetzelfde water beide steden ondergronds verbond, en in beide dezelfde fonteinen van levend water deed opspringen. Gemeenschappelijk was hier: het hartstochtelijk en trotsch op de bres staan voor men-

¹⁾ Dr. G. J. Hoogewerff: „De Ontwikkeling der Italiaansche Renaissance”.

schelijke en aardsche waarden in (niét „ondanks” en niet „naast” maar in) een deemoedig schouwend eeuwigheidsbeleven.

In deze stads-architectuur ziet men plotseling en grandioos bevestigd, en op een wijze die door den hedendaagschen mensch nog maar moeilijk wordt verstaan, *hoe* (op welke wijze) eertijds het christendom, ondanks al zijn wereldverzakende strekkingen, de beweegkracht was die de hooge middeleeuwsche cultuur der 12de en 13de eeuw deed opgroeien.¹⁾

* *
*

De architectuur van San Gimignano kent niet, in tegenstelling met Brugge bijvoorbeeld, de verfijnde, overrijpe vormgevingen van het einde. Dwalend door Brugge, onderga ik, hoewel zwakker dan vroeger (afwerender ook), de toch steeds heel-bijzonder-blijvende bekoring van dit oude Vlaamsche plaatsje, maar het lijkt mij, in velerlei opzicht, „het nagerecht eener beschaving”: geen bloei meer (laat staan hoog-bloei), maar na-bloei. Men wordt zich dit bewust aan de zeer verfijnde weelde van haar architectuur: een overrijpe bouwkunst, die haar laatste mogelijkheden overschreden heeft. Maar méér nog vermoedt men een na-bloei aan de brooze, liefelijk-schoone atmosfeer van meditatieve beslotenheid die deze stad, als geheel, kenmerkt. Hoe overwogen, hoe bijna-bedwelmend is dit spel van tuinen en grachten en bruggen en pleinen gearrangeerd: rond het leven opgetrokken. Het is alsof men met dit pracht-lievend, intiem en arcadisch begrenzen van den blik die

¹⁾ J. Huizinga: „In de Schaduwen van Morgen”.

velerlei beduchtheid poogde te ontzenuwen welke bezit neemt van een volk, dat in langdurige en onstuimige woelingen zijn scheppende energieën, zijn kracht tot groote en beslissende ondernemingen voor langen tijd (éeuwen wellicht) heeft uitgeput. Het behoeft een periode van teruggetrokken rust vooraleer het zich weer (eeuwen later wellicht) grootsch en leidend hernemen kan. Dan bloeien die tijdperken van uitputtende spanningen wel uit in schepingen die een laatste, brooze (tot stilte en sier geneigde) levensliefde vertegenwoordigen: een levensliefde welke toch enkel een zwierig-vermooide, een verluchte vergételheid is. . . . Het tragische is echter, dat dit zich niet handhaaft. Het moge zich een wijle nog bestendigen, het welhaast onvermijdelijk gevolg van deze noodgedwongen rust is een langzaam verpauperen van geest en wil, een verburgerlijken van volk en beschaving, een seniel en sinister satisfait — over alle linies van het leven.

Op zomeravonden echter — als de begoocheling van Brugge volkomen schijnt, als de arcadische stilte, de liefelijke vrede van pleintjes en grachten ons schijnt te bezweren dat dit late, matte leven — ver van de historie van Europa — goed is, gebeurt het dan wel, dat plotseling het carillonspel joyeus en onstuimig als een lied losspringt boven de daken, ópspringt met diezelfde heldere, onstilbare klankenkracht waarmede het reeds eeuwen deze stad schijnt te zegenen; en het is u, al luisterende, alsof ge plotseling, lichamenlijk bijna, in aanraking waart met de eeuwige, altijd onverwoestbare, soms langen tijd verborgen en vergeten levenskracht, die een volk is.

Zoo Brugge. — San Gimignano echter schijnt reeds

vroeg, bij de aanvang van haar hoogbloei, ondergegaan. De architectuur is nog zeer sober, strak, gesloten ook, — zonder echter drukkend te worden. Vroeger echter moeten deze straten toch nog eenigszins anders van atmosfeer zijn geweest: éven lichter, éven bevalliger. Vele loggia's zijn in den loop der tijden dichtgebouwd; een open kerkportaalje werd tusschen de ranke zuiltjes toegemetseld om een zijbeuk te winnen. Deze kleine openheden moeten weleer een speelsch, licht en sierlijk accent zijn geweest, een zwierige onderbreking in den strakken, soberen bouw der straten. Desondanks zijn zij in hun geslotenheid van thans onzwaar van atmosfeer gebleven. Men verbaast er zich over dat de bouw dezer oude huizen zooveel heeft kunnen verdrágen. Zooveel is er gewijzigd, verbouwd, dichtgebouwd, vertimmerd, en toch is het alsof iets (het voornaamste) onveranderlijk hetzelfde bleef: een kracht, een rust, een zelfbewuste grandezza.

Nogmaals: het is goed hier te zijn.

Ook om een andere reden nog. Het volk dat hier leeft is een prachtig, krachtig ras. In de harde, zon-gelooide koppen der mannen en jonge kerels leven de diep-bruine oogen met ongemeene felheid; de jonge donkere vrouwen zijn vroolijk, zwierig, fier. Het schijnt een volk van zon, wijn, vruchtbaarheid en vergezichten. Ge moet met dit jonge volk in een circustent hebben gezeten (in dat sjofele tentje, met de trieste armoede der vertooning) om te weten welk een trouwhartige vroolijkheid, welk een argelooze en aanstekelijke joligheid er in deze menschen leeft. Zelfs de uitvoerders fleurden er van op! Ge moet de jeugd op een Zondag-

avond door de straten hebben zien slenteren en onderling hebben hooren schertsen en spotten, om hun levenskracht, hun overmoed te beseffen. Er liep een jonge kerel met een kleppet scheef op zijn kop en een houding alsof hij met die pet de heele wereld had scheef gezet. Het is geen overmoed die tart, die zich als tegenstelling brutaal en uitdagend méét (en daardoor handhaaft); deze overmoed leeft ontembaarder: volkomen zorgeloos om de buitenwereld, alleen als een vreugde om het eigen, sterke zijn. Deze jonge kerels zijn in den grond onverbasterde nazaten nog van het volk dat deze torenstad bouwde.

Dit volk is de derde gelukkige ontdekking van San Gimignano. Maar daarmee zet plotseling een onrustig herontdekken in

7

Want eensklaps overvalt mij nu, als een beklemming, als een onrust die mij niet meer vrijgeeft, de stilte: de vredige weelde van het landschap, het kalme, kleine levensgebeuren der dagen hier. Op de oude scheeve piazza della Cisterna gaat maar weinig om, en dat weinige is altijd nog hetzelfde. Een paar maal daags arriveert er de autobus uit Poggibonsi (zonder dat dit iets aan de stilte toevoegt, of ontnemt), en een zeldzame keer stopt er een geruischlooze, grijs-bestofte limousine met kostbare toeristen, die even (binnen de begrensde mogelijkheden) uitgebreid en conscientieus dineeren, daarna even, vluchtig en niet-conscientieus, wat pleintjes bezichtigen, en vervolgens weer (conform hunne op de handen te dragen kostbaarheid) spoorloos en geruischloos verdwijnen. Iederen dag zitten er twee vrouwtjes bij een

groentenstalletje waar men maar zelden een koopster ziet; iederen dag staat er het groepje mannen bij de kleine tabacchi op den hoek; iederen dag zitten er wat mannen (altijd dezelfde) in het onvriendelijk, kil en kaal café welks radio des middags werkelijk oorverdoovend door de brandende stilte van het pleintje krijscht. De weinige mannen in het café (leelijk, hol, hoog als een derde klas wachtlokaal in een dorpsstation) drinken niets, doen niets, zeggen niets (tenzij een enkele maal pro forma); ze kijken maar, wachten, luisteren, — en dit laatste zonder veel interesse. Ze slenteren langs de huizen, hangen wat rond in het café, vervelen zich, geeuwen, en slenteren na eenige oogenblikken weer verveeld, zoekend en doelloos verder: een komen en gaan in een afwezig, traag zich herhalend tempo. Alle dagen gedurende deze zomermaanden herhaalt zich dit onwerkelijke, werklooze leven, eenzellig, droomerig, als de kabbelende golfslag van een kreek tegen den oever. Tegen de vijftig schijnt hun levenskracht verschrompeld; ook hun overmoed, die, zorgeloos, zoo ontembaar scheen. Hun driestheid is nutteloos verloren gegaan; zij heeft zichzelf aan niets kunnen realiseeren. Het slot is een triest, onherroepelijk verpauperen. De gebaren der ouderen worden stiller. Onrustiger? Gekwelder? Wijzer? Is hun rust een berusten bij wat onvervuld bleef? Een vermoeid, ontmoedigd afwijzen van een verzet dat toch nutteloos zou blijken? Een doordrenkt worden, weerloos, van deze onwerkelijke stilte? Het slot schijnt een mengeling van vriendelijke, geresigioneerde gemoedelijkheid en een vereenzaamd, onuitwischbaar restant van aangeboren noblesse. Midden op de oude scheeve piazza della Cisterna staat een

middeleeuwsche put. Zonder water? Verdroogd? In ieder geval doelloos: sedert lang overbodig. Een schoon ornament, maar precies zoo zinloos geworden als de trotsche vestingstorens van San Gimignano. Het is alles een restant, waarbinnen het levensgebeuren klein en smal beweegt, en elke levenskracht onbruikbaar werd.

Plotseling gevoelt men heel den ouderdom van San Gimignano. Het is enkel verleden, waaraan niemand meer deel heeft.

Van de daken strijken de witte duiven op het marktplaatsje, op de dwarsbalk boven de diepe schacht van de put. Het is bekoorlijk, vredig, — als men het overige vergeten kan. De zon omtovert een dag lang het grauw der oude huizen met een fonkelend bedrog, maar in den avond zijn de steenen grauw, somber, doodsch, vele, vele eeuwen oud.

En telkens, waar ik ook liep, verscheen die kleine, eenigszins gedrongen, krachtige en zonderlinge man in zijn jachtcostuum, hooge rijlaarzen, en een puntige bergstok in de hand geklemd. Als hij niet was, waar ik kwam, verscheen hij waar ik was. En overal kwam hij slechts om even stil te staan, rond te kijken en niets te zien. Soms leunde hij even op zijn stok, zwaaide er eenige malen mee rond, maar dadelijk daarna klemde hij hem horizontaal tusschen zijn rug en de spierbundels van zijn armen. Hij rekte zijn lichaam, spande met iets bedachtzaams zijn borstkas. Langzaam, afwezig wipte hij daarbij op zijn voeten, van zijn hakken op zijn teenen, van zijn teenen op zijn hakken. Hij sprak met niemand, en niemand sprak met hem, zelfs niet de weinige woorden die men hier onderling wisselt. Als hij rondzag krulde hij zijn bovenlip op, hetgeen de uitdrukking van zijn

gezicht meer iets eenzelvigs dan hooghartigs gaf. Waaraan dacht hij? Waarnaar luisterde hij? Ontweek men hem? Vreesde men hem? Vreesde men zijn onrust, zijn hatelijke onrust? — Op een middag trof ik hem aan buiten de muren van de stad; hij verschrikte met de punt van zijn bergstok twee hagedisjes. Sarde hij deze schichtige diertjes van licht en hitte? In ieder geval deed hij het met een gebaar dat van geen sarren scheen te weten.

Op een avond, alleen gezeten in de loggia van het hotel en genietend van den milden Toscaanschen avond-vrede, hoorde ik, hoe er plotseling ergens in de huizen beneden mij een vrouwestem begon te zingen, een helder, langzaam zingen, melodieus en eentonig als een gregoriaansch gezang. Er klonk zooveel heimwee in deze eenzame stem, waarrond de stilte van heel den avond hoorbaar scheen te worden, dat het was alsof heel de aarde naar dit helder en verloren zingen luisterde.

Ik wist niet wat mij het meest ontroerde, het luisteren van dezen avond, of de zuiverheid, de zachte, stille ernst, waarmede deze stem zich, licht en smartelijk, loszong van een nuttelooze vergankelijkheid.

Maar wellicht is toch niets zoo openbarend als het *luisteren* dezer menschen. Nooit zag ik vrouwen met zoo gespannen aandacht naar den priester luisteren als hier, des Zondags tijdens de preek, de oude vrouwtjes met hun doorgroefde, kommervolle gezichten. — Toch geloof ik niet, dat deze priester veel meer zei dan men overal elders kan hooren.

(Mij althans kwamen accent en gebaren vrij bekend — en verjaard — voor.)

Ik heb ook de mannen zien luisteren: enkele uren later, op het pleintje vóór de kerk (wat daarbinnen gebeurde had niet bepaald hun aandacht gehad). Een man, die van de bergen kwam, speelde er op een korte, houten herdersfluit. Het was een snerpend, snel, angstaanjagend fluiten, een schelle, onstuimige werveling van klanken, en tegelijk strak, streng, zonder concessie, zonder afdwalen; flitsend en wisselend, en toch van een bezeten, opjagende een-tonigheid die door geen wisseling van motieven te verbreken scheen, waarin elke wisseling onherroepelijk bleef vastgegerepen. Het scheen een gekooid, getergd heimwee, dat niet klaagde of dwaalde, dat zich niet gewonnen gaf, doch waaronder, onhoorbaar bijna, verborgen en vermurwend-droef, een teederheid smeekte, een teederheid die zich niet vrijgaf en toch aldoor, donker en onstilbaar, aanwezig bleef. Het herinnerde mij aan het zingen van een arabischen jongen aan den rand van een woestijn: een groot, menschelijk en verlaten geluid in de onbewegelijke stilte van een schroeiende woestijnzon.

Voet voor voet bewoog de man zich vooruit. De donkere brandende oogen in het licht gebogen hoofd zagen niemand. Achter hem volgde, als in trance, een tweede die hem accompaneerde met het doffe stooten op den harden gestampten rotsgrond van een stok, waaraan lichte belletjes klonken.

Langzaam, als betooverd, bewogen de omstanders mee, gebannen in de huiveringwekkende greep van dit schelle en bezeten fluiten, dit dof gestamp, dit langzaam, frenetiek

en bezwerend gestamp op den grond van den stok die de lichte belletjes schudde.

Hiernaar luisterden de mannen; en zij luisterden zooals ik nooit mannen heb zien luisteren.

Op een middag kwam er een onweer opzetten. Ik sloeg het gade vanaf de loggia van het hotel. Een gore, grauwe lucht verwoestte plotseling en vijandig het heldere licht, en vlaagde laag en snel over de verduisterende heuvelruggen, die woedend en onhoorbaar loeiden.

Maar nog dienzelfden avond lag San Gimignano weer verloren en gevangen in zijn onwezenlijken vrede. Als een abrupt afgebroken stuk historie dat eeuwen vergeten werd. Als een geïsoleerd eiland in de bewogenheid der eeuwen, waarin het geen opdracht of bestemming meer vervullen mocht. En verloren, mijlen ver verloren lag het ook van het heden: geïsoleerd in de gevangenschap van een paradijselijk landschap, geïsoleerd in het kleine, kalme gebeuren der dagen, dat elke levenskracht tot nutteloosheid doemt.

Is dit een volk, dat, na een prachtig verleden, nog, altijd nog, behoefte heeft aan een heden? Het is een volk zónder heden. Het is, dagen, maanden, jaren, een volk van wachtenden, zoekenden, berustenden. Het schijnt, dwalend langs de trotsche muren van het voorbije, een volk van gekooiden. Het scheen, luisterend naar het fluitspel van dien Zondagochtend, een volk van getergden, een volk dat nóg, iederen dag opnieuw, een heden voelt verloren gaan. Toch zijn deze menschen, innerlijk, niet ontredderd, ontwricht. Hun wezen bleef onvertroebeld en opgerept als het

licht en de lucide rust van het landschap om hen heen. Hun laatste woord is een woord van gelatenheid. Gelijk deze het schoonst gestalte kreeg in het lichte, smartelijke zingen van die vrouwestem door de avondstilte; en het aandoenlijkst in dat oude sjouwertje dat dien laatsten ochtend onze koffers naar de autobus droeg. Zijn glimlachje, zijn armoede, zijn bereidwilligheid, zijn sjouwen (en weer terugsjouwen om iets te halen dat vergeten was), zijn vriendelijkheid die niets vroeg en ons de wereld welke wij (eindelijk weer) tegemoet gingen, zonder nijd gunde, zal ik een leven lang niet vergeten. Hij lachte ons met zijn glundere oogjes na alsof wij zijn kinderen waren: wier jeugd en onrust hij wel begreep!

Hij is mijn laatste onrust geworden....

Vaak reizen wij om het heden te ontkomen, maar niets bekleemde mij zoozeer als deze stad waar ik geen heden vond. Alleen de wijsheid eener gelatenheid die ik steeds, als een nederlaag, gevreesd heb.